

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
TÜRK DİL KURUMU YAYINLARINDAN 152

TÜRK DİLİ ARAŞTIRMALARI
YILLIĞI
BELLETEN

1954

2. Baskı

TÜRK TARİH KURUMU BASIMEVİ — ANKARA

1988

TÜRK DESTANLARINA GENEL BİR BAKIŞ

ABDÜLKADİR İNAN

والترك بعض الناس الا انهم
اقوى واصالب في الكرمية مكسرا

İbn Hayyus

که آن ترک در جنک تراژدهاست
دم آهنج و در کینه ابر بلاست

Firdevsi

İş Eski Türklerde büyük ve müşterek bir destanın bulunduğuna şüphe yoktur. Orhon Yazıtlarının dili yüzyıllar boyunca işlenmiş, gelişmiş millî destan dilinin bir örneğidir. Kâşgarlı Mahmud'un "Divanü Lûgat-it-Türk"indeki Alp Er Tonga ağıtından alınan parçalar, Balasagunlu Yusuf Hacib'in "Kutadgu Bilig"inde bu kahraman hakkında verilen bilgi Alp Er Tonga destanının XI. yüzyılda Türkler arasında çok yaygın olduğunu göstermektedir. Kâşgarlı'nın naklettiği ağıt parçaları, şüphesizdir ki, Alp Er Tonga destanının ancak bir faslından alınmıştır. "Divanü Lûgat-it-Türk"te Alp Er Tonga ağıtından başka da birçok kahramanlık beyitleri vardır. Bu beyitlerden bazıları Karahanlıların müslüman olduktan sonra müşriklerle savaşlarını anlatmaktadır. Her halde bu beyitler X. yüzyılın olaylarına ve kahramanlarına aittir. Müslüman Türklerin Arslan Tigin Gazi kumandasında müşrik Yabaku Türkleriyle yaptıkları savaşları anlatan beyitler bu cümledendir. Yabakular Bodraç Büğü adlı bir beyin veya hanın idaresi altında bulunuyorlardı. Kâşgarlı'da bu savaşları tasvir eden şu beyitler vardır :

Bodraç yine kudurdu

Ordusunu döndürdü

Tanyeri ağarırken yürüyelim

Basmul beyini yakalım

Yiğitlerini seçti

Tekrar gelmek üzere toplanıyor

Bodrac'ın kanını isteyelim

Kahramanlar toplansın

.....
Budist Uygurlarla müslüman Türklerin savaşlarını anlatan beyitlerden :

Gemi içre oturup
Uygurlara karşı yönelip
Belge vurup atlara
Hırsız yavuz itlere
Serçelerce aktık biz
Puthaneler yıktık biz
Geceleyn bastık biz
Perçemleri kestik biz

İli suyunu geçtik biz
Mınlakkendi açtık biz
Uygurdarki tatlara
Kuşlar gibi uçtuk biz
Kentler üzre çıktık biz
Putlarına sı...k biz
Pusuları kurduk biz
Mınlak erlerini biçtik biz

Aşağıdaki beyitlerin Türk-Tangut (Tüngüt) savaşlarını anlatan destandan alınmış olduğu bellidir :

Tangut askerlerini üşümüşeken vurdu
O, kişilerin işiyle alay etti
Atlarını askerlerini armağan etti
Tutsak olub baş eğdi

Katunsini bağırđı, çağırđı
Kanı aktı, çağladı
Tangut beyi hile yaptı
Kardeşleri "oh oldsun" dediler

Tangut beyi ile düşman oldu
Boyunlarından kızıl su aktı
Ölüm tepesine vurdu
düşmanları sevindi

Kâşgarlı bunlardan başka da kahramanlıklar anlatan birçok beyitleri, türlü kelimelerin açıklamasında, tanık olarak getirmektedir. Bunların hangi devre, hangi olaylara ait olduğunu tayin etmek mümkün değildir. Fakat bir destandan alındığına şüphe yoktur.

Meselâ :

Öfkem geldi uğradım
Alpları başını doğradım
Hakanın çadırı kuruldu
Düşman ot gibi biçildi

Arslan gibi kökredim
İmdi beni kim tutar
Tuğ dikildi, nöbet vuruldu
Nereye kaçarsa o tutar

Alpları çağırđıldılar
Bütün silâhlariyle savaştılar
Birçok başlar yuvarlandı
Kuvvetleri geüşedi
Alpları yaman kabarıyorlar
Sakallarından tutup çekiyorlar

Yan gözlerle bakıştılar
Kılıç kına güç girdi
Bu yüzden düşman yavaşıladı
Kılıç kına güç sığıdı
Öğlerini almak için didiyorlar
Göğüslerinde ateş yanyor

*Alplar kıyak öldürüşüyorlar
Birbirini övüyorlar*

*Birbirine arka olıyorlar
Düşünmeden ok atıyorlar*

Gerek Kâşgarlı'nın, gerek Yusuf Hacıb'in en büyüklük Türk kahramanı olarak Alp Er Tonga'yı andıklarına göre X - XI. yüzyıllarda Alp Er Tonga destanı çok yaygın ve meşhur olmuştur. Her iki müellifin birbirinden habersiz oldukları halde, Alp Er Tonga'yı İran destanındaki Turan kahramanı Efrasyap saymaları bir tesadüf eseri değildir. Alp Er Tonga hakkında Yusuf Hacıb şöyle diyor :

*Bu Türk beglerinde atı belgölüg
Tonga Alp er irdi kutı belgölüg
Bedük bilgi birle öküş erdemi
Biliglig, ukuşlug, budun ködremi
Ne ödrüm, ne ködrüm ne ersig eren
Ajunda tetig er yidi bu cihan
Tejikler ayur am Efrasyap
Bu Efrasyap tutdı iller talap*

(Bütün Türk beyleri içinde Tonga Alp Er geniş bilgisi ile birçok fazilet sahibi idi. Bilgindi, anlayışlı idi. Ne kadar seçkin, meziyetli kahramanları bu cihan yedi, mahvetti. Farşlar ona —Alp Er Tonga'ya— Efrasyap derler. Bu Efrasyap yağma ile dünyayı tuttu).

İran destanları, ihtimal ki "Şahnâme", Türkler arasında yayıldıktan sonra bu destanlarda Turanlı kahraman olarak gösterilen Efrasyab'ın Alp Er Tonga'dan başka biri olamayacağına umumî bir kanaat hasıl olmuştur. Alp Er Tonga'ya Farşların Efrasyap dediklerini Türkler Fars kitaplarından öğrendiklerini Yusuf Hacıb söylüyor :

*Tejikler bitigde bitimiş mun
Bitigde yok erse kim ukgay mun*

(Bunu Farşlar kitapda yazmışlardır. Kitapda bulunmasa bunu kim anlar).

Kâşgarlı Mahmut, Alp Er Tonga yahut Arslan Tigin Gazi destanlarından parçalar almakla yetinmiyor, Büyük İskender'in Türk hakamı Şu ile karşılaştığını anlatan "Altın Kan" hikâyesini de naklediyor (B. Atalay çevrimesi, III, 412-416).

Kâşgarlı'nın naklettiği hikâyelerden, eserinin orasına burasına serpiştirdiği kahramanlık şiirlerinden anlaşılıyor ki Türklerin Büyük İskenderle ve eski İranlılar'la olan savaş ve münasebetlerini aksettiren eski bir Türk destanı XI. yüzyıla kadar Türk saz şairleri tarafından söylenmiştir. Fakat bu devirde, İran-Turan savaşlarının doğurduğu eski İran destanlarını tophiyarak Firdevsî dünya edebiyatının şah eserlerinden birini meydana getirdiği halde Turanlılar'ın kahramanlıklarını terennüm eden destanları tophıyacak bir Türk bulunmamıştır. . .

28 Eski Türk destanı Alp Er Tonga adı çevresinde mi, yoksa Oğuz Kağan adı çevresinde mi teşekkül etmişti? Yoksa her iki kahramanın adları çevresinde ayrı ayrı iki destan meydana gelmiş miydi? Bu meseleyi çözmek güçtür. Motiflerinin eskiliğine ve Oğuz oğullarının Gün Han, Gök Han, Ay Han, Yıldız Han, Tağ Han, Deniz Han gibi tabiat kültünü andıran adlarına bakarak Oğuz destanını en eski Türk destanı saymak mümkündür. Meselâ, Oğuz Hanın, babası Kara Han ile mücadelesi büyük Hun hakanı Mete (Mav-dun) ile babasının mücadelesine benzetilmektedir. Sinolog Hycinth, Ebulgazi Hanın "Türk şeceresi"ndeki Oğuz menkıbesiyle Çin kaynaklarındaki Mete (Mav-dun) hikâyesini karşılaştırarak bu hikâyelerin aynı kaynaktan gelmiş olduklarını kabul etmektedir (I, 26-27). Oğuz destanındaki Boz Kurt unsuru da çok eski bir unsurdur. Fakat Oğuz destanında eski motif ve unsurların çok bulunması onun çok eski çağlarda teşekkül etmiş olduğunu isbat için yeter değildir. Çünkü XIV. yüzyılda yaşamış olduğunu bildiğimiz tarihî kahramanların adları çevresinde teşekkül etmiş olan destanlarda bile eski destanların motif ve unsurları bulunur. Destan şairi tarihî bir kahramanın hayatını ve onun zamanındaki olayları tasvir ederken eski destanların kalıntılarından faydalanır ve eserini eski efsanelerle süsler. Destanlar, eski bir şehir harabesi üzerinde veya yakınında meydana getirilen yeni bir şehire benzerler. Bu şehrin yapılarını incelersek, türlü çağlarda yaşayıp yıkılmış şehrin kalıntılarından yapılmış yepyeni binalar veya yeni binaların duvarlarında eski binaların süs ve kitabelerini görüyoruz. Yeni çağlarda teşekkül etmiş destanlarda da en eski destanların motif ve unsurlarına rastlamak mümkündür.

Eski Türk destanı, çağdaşları olan başka uluslarda olduğu gibi,

milletin kozmogonisini, inanışlarını, tarihini, edebiyatını, hattâ yasalarını içinde toplıyan bir dergi mahiyetinde olmuştur. Böyle bir vasıftaki Hun-Türk destanı bir devirde Alp Er Tonga adı çevresinde toplanmış, sonra Göktürk-Oğuz devleti kurulduktan sonra Alp Er Tonga adı yerine Oğuz Kagan adı geçmiş olabilir. Bu gibi olayları yakın devrin tarihinde de görmek mümkündür. Bayındır boyuna mensup olan Akkoyunlular devrinde Oğuzlar'ın destanî hikâyeleri (Dede Korkut hikâyeleri) Bayındır Han adı çevresine toplanmıştır. Oğuz destanı XII. yüzyılda muhakkak ki manzum idi. Bu devirdeki destancıların Oğuz destanını mensur hikâye olarak anlatmalarına imkân yoktu. Büyük göçebe boylardan kurulan birliklerin uzun mensur hikâyeler dinlemeye tahammülleri yoktur¹. Reşidüddin Tabib'in büyük tarihindeki "Tarih-i Oğuz ve Türkân ve hikâyât-i cihangiri o "başlığını taşıyan kısmı işte bu manzum Oğuz destanının Moğol istilâsından sonra Farsçaya çevrilmiş kısmıdır. Bu çevirmede ara sıra raslanan Türkçe kelime ve cümleler ("ala atlu, as donlu") bu destanın Oğuz boyuna mensup bir destancı şairden alındığına şüphe bırakmıyor. Reşidüddin bu destanın çevirmesinden, ihtimal ki, ancak "tarih" mahiyetindeki kısımlarını almış, görenek, inanış, efsaneleri anlatan kısmını atmış olabilir. Bu destanda eski Oğuz hakanlarından birinin adı olarak "Tuman" adı geçmektedir. Dikkate değer ki, Çin yıllıklarına göre, büyük Hun hakanı Mete'nin babasının adı da Tuman (ölümü M.ö. 209) ve Gök Türk imparatorluğunu kuran İlhan'ın adı da Tumin (535—553) idi. Oğuz destanı bu büyük hakanların adını mı muhafaza ediyordu?

XVII. yüzyılda Ebulgazi Bahadır Han'ın yazdığı "Şecere-i Terâkime"de Oğuz destanından bir kısımdır. Bunun esası Reşidüddin Tabip'ten alınmış olabilir, fakat bazı parçalarının Türkmen folklorundan alındığına şüphe yoktur. Bu kitabı istinsah eden Türkmen hocaları da asıl Ebulgazi Han nüshasında bulunmayan Türkmen rivayetlerini eklemişlerdir. Türk Dil Kurumunca yayınlanan Molla Kurban Geldi Kayî nüshasındaki manzum parçalar ve baş tarafına eklenen "Orunnâme" (Oğuz boylarının toplantılarda oturacakları yerleri ve savaş parolalarını tayin eden destan) bu cüm-

¹ Çağdaş göçebe Kazak-Kırgızlarda mensur hikâye ve romanların derhal nazma çevrildiği görülmüştür.

ledendir.² Bu manzumalardan birinde Salur Kazan'ın Peçeneklerle savaşlarından bir epizod anlatılıyor ki olay şüphesiz tarihîdir. Peçenekleri Oğuzlar X. yüzyılın başlarında Hazar ile Aral arasındaki yurtlarından çıkarmışlardı. Buna göre, Salur Kazan'ın peygamberden 300 yıl sonra yaşamış olduğu hakkında Oğuznâmenin verdiği bilgiyi de tarihî gerçek olarak kabul etmek gerekir.

Dede Korkut kitabındaki on iki hikâye de eski Oğuz destanının oniki epizodundan başka birşey değildir; büyük Oğuz destanının kırıntılarından Akkoyunlu Oğuzlarında Doğu Anadolu ve Azerbaycan'da, XIII. ve XIV. yüzyıllarda elimizdeki son şeklini almış olsa gerektir. Oğuz boylarının daha Moğolistan'da bulundukları zaman Korkut adıyla bağlı Oğuz destanı teşekkül etmiş olsa gerektir. Buret Moğollar'da bir Hürhüt oymağı bulunmaktadır.³ Bu oymağın adı bizim Korkud'u hatırlatıyor.

Uygur harfleriyle yazılmış olan Oğuz Kağan destanı "Reşidüddin Tabip rivayetinin müslüman olmıyan Türkler (belki Uygurlar) arasında tesbit edilen bir varyantıdır. Reşidüddin Tabip rivayetinde Boz Kurt unsuru bulunmadığı halde bu rivayette Boz Kurt önemli yer tutmaktadır; Türk ulusunun savaş parolası (uran'ı) bu destana göre "Gök Börü" (Boz Kurt)tır.

Oğuz Kağan, ulusuna büyük ziyafet çektikten sonra, şöyle diyor :

*Ben sizlere oldum Kağan
Alalım yay ile kalkan
Damga olsun bize "buyan"
Boz Kurt olsun bize uran*⁴

Bu destanda Boz Kurt birkaç yerde geçiyor.

Uzunköprü'de bulunup H. N. Orkun tarafından yayınlanan manzum Oğuz destanı diline bakılırsa Harazim'de yahut Saray'da (yine Harezimli birinin kalemiyle) yazılmış olsa gerektir. Bu destan Reşidüddin Tabip rivayetinin küçük bir parçasının nazma çekilmesinden ibarettir. Bu manzumede Oğuz Hanın müslüman olmasına

² "Orun" hak. bk. Abdülkadir (İnan) Orun ve Ülüş meselesi (THve İKT. Mec. I, s. 121-133).

³ G. Potanin, Oçerki S.-Z. Mongolii, IV, 23.

⁴ W. Bang ve R. Rahmeti. Oğuz Kağan destanı, s. 16-17.

önem verilmiştir; Moğollar'la gelen Türk göçebeleri arasında müslümanlığı yaymak için yazılmış olabilir.

Türk zümrelerinden Kıpçaklar içinde Moğol istilâsından sonra Çingiz adı çevresinde teşekkül etmiş ve "Çingiznâme" adıyla toplanmış destanlar çok eski destan unsur ve hikâyelerini ihtiva etmektedir. Hikâye şöyle başlar :

"...Yafes'e Ebulca Han derler. Ebulca Han oğlu Bakır Han, Bakır Han oğlu Ovuz Han, onun oğlu Gök Han, onun oğlu Gur Han, onun oğlu Karak Han, onun oğlu Künü Mergen, onun oğlu Ucam Buğrıl, onun oğlu Sam Savcı, onun oğlu Senke Burun, onun oğlu Kaçu Mergen, onun oğlu Kaçuman, onun oğlu Karavman, onun oğlu Tumavul Mergen, onun oğlu Duyun Bayan, onun oğlu Çingiz Han..."

Destanı tesbit eden adam gûya, giriş olarak, Çingiz'in şeceresini veriyor. Bu şecerede dikkate değer adlar Ovuz Han ve Gök Han'dır. Demek oluyor ki, destancı Çingiz'i Oğuz Han'ın oğlu Gök Han'ın neslinden saymaktadır. Bunun sebebi basit : Moğol istilâsından sonra eski Oğuz destanı ve daha eski destanların parçaları yakın zamanın kahramanının adı çevresinde toplanıp yeni bir destan olarak meydana çıkıyor.

Bu destan —hikâyede eski Hun— Uygur menkıbesi, Çin yıllıklarında yazıldığı gibi, anlatılmaktadır.

Bu menkıbe şudur :

"Evvelzamanda Ak Deniz'de Malta denilen bir şehir vardı. Bu şehrin Altın Han adlı bir hanı vardı. Hatunun adı Kürlevüç idi. Bunlardan bir kız dünyaya geldi. Bu kıza Ülemelik adını verdiler. Bu kıza aya, güneşe göstermediler. Kırk kulaç taş saraya kapadılar. Bu kız o kadar güzeldi ki, gülerek baksa kurumuş ağaç yapraklanırdı, çorak yere baksa otlar biterdi, öyle mümtaz doğmuş bir candı. Yanında Orduhan adlı dayısı vardı. Bir gün dayısına "bu saraydan başka dünya var mı?" diye sordu. Dayısı "dünya dışarıdadır. Ay ve güneş denilen iki nesne vardır, dünya bu iki nesne ile aydınlanır" dedi. Kız pencereyi açıp güneşe baktı ve bayıldı. Güneş ışığından gebe oldu. Altın Han ve hatun bundan utanıp kızı bir gemiye bindirip Tün denizine salıverdiler..."⁵

⁵ "Çingiznâme" hak. bk. Abdülkadir İnan. Çingiznâme (Azerb. Y. Bilgisi, 1934, III, 9-14; 131-135.

Bu menkıbe, şüphesizdir ki, Çin yıllığında yazılmış olan Hun-Uygur menkıbesinin aynı olamazdı, arada iki bin yıl süren kültür değişmesi vardır. Çin kaynağındaki menkıbe şudur :

“Hun hakanının olağanüstü güzel iki kızı vardı. Hun büyükleri bu kızları tanrı sayarlardı. Hakan “bu kadar güzel kızları kişi-oğlu ile evlendiremem. Ben onları tanrıya bağışlayacağım” dedi. Başkenden kuzeyinde büyük bir saray yaptırdı ve kızlarını o saraya kapattı, “Tanrım, bu kızları kabul et” diye Tanrıya yalvardı... Bir müddet sonra saray çevresinde bir kurt peyda oldu. Küçük kız bu kurtla evlendi ve bir çocuk doğurdu.... Uygur sülâlesi bu çocuktan türedi”⁶

Gao-li sülâlesi Fuyü Hakandan türemiştir. Bu hakan su tanrısının kızıyla evlendi. Bu kızı bir saraya kapattı. Bir gün güneş ışığı bu kızın üzerine dokundu. Kız bu ışıktan kaçtı. Fakat ışık onu takip etti. Kız bu güneş gölgesinden gebe oldu...”⁷

“Çingiznâme”nin saraya kapatılan güzeli Ülemelik efsanesinde, Hun-Uygur menkıbesinde rastladığımız ‘kurt’ bulunmuyor. Fakat bu destanî hikâyenin biraz sonraki kısmında, Alangova efsanesinde ışık ile beraber Boz Kurdu görüyoruz.

Alangova kocasız gebe olmuştu. Alangova gebeliğini “bana günışığı olup iniyor, kurt olup çıkıyor” diye açıkladı.

“... bundan sonra üç kişi-Kıpçak Kara bey, Türkmen Kel Mehmet Uraduç, bey Alangova’ya sezdirmeden gizlice(Alangova’nın çadırını) beklediler. Tanyeri ağarmıya yaklaştığı zaman gökten parlak bir ışık indiğini gördüler..... Bir müddet sonra bu ışık yıldı yeleli boz kurt (yıldı yallı kök bürür)olup çıkageldi. Bu üç kişi bunu açıkça gördüler...”

Çingiz Han ve ataları hakkındaki Moğol rivayetinde “Boz Kurt efsanesi, Türk rivayetlerindeki gibi yaygın ve uzun değildir. “Moğolların gizli tarihi”nde “Boz Kurt” Çingiz’in ancak ilk atası olarak zikrolunuyor.

Çingiz Han’ın cediti yüksek Tanrının takdiriyle yaratılmış bir Boz Kurt idi, eşi beyaz bir dişi geyik idi. Onlar denizi geçerek gel-

⁶ Hyacinth, I, 248-249.

⁷ Hyacinth, II, 54.

diler. Onon nehrinin kaynağı ile Burhan-Haldun dağı çevresinde yerleştiler. Bataçıhan adlı bir oğulları oldu”⁸. Moğol destanları bundan fazlasını bilmiyor.

Türklerin “Çingizgâme”sinde Oğuz destanında bulunan ağaç ve kuş unsurları da vardır. Oğuz destanına göre, Oğuz boylarının her birinin bir kuşu bulunduğu malûmdur. Dede Korkut hikâyelerinden anlaşıldığına göre, ağaç beylerin (herhalde boyunun) işareti olmuştur. Kahraman Basat, Tepegöz’e “atam adın sorsan kaba ağaç, anam adın dersen kağan arslan” diyor. Dede Korkut her hikâyenin sonunda dua ederken “gölglice kaba ağacın kesilmesin” diyor.

“Çingiznâme”ye göre Çingiz her boya, işaret olarak, bir ağaç tayin ediyor.

“Çingiz Han kendisini arayan beylerine, her birine ayrı ayrı, damga, kuş, ağaç, uran (savaş parolası) verdi. Buduncar oğlu Kıyat’a “senin ağacın çam, kuşun sungur, uranın arucan, damgan palan olsun. Ondan sonra Kongrat oğlu Sengle’ye “senin ağacın elma ağacı, kuşun şahin, uranın Kongrat, damgan ay olsun v.b....”

“Oğuz destanı”nda Kanglı boyunun adı hakkındaki efsane “Çingiznâme”de de Çingiz’e nisbet edilmektedir. Oğuznâme’ye göre “Oğuz, babası ve amcalarıyla savaşıp Hotana kadar illeri yağma etti. Alınan ganimeti herkes hayvanların üzerine yüklerken bir akıllı adam araba yapıp malları bunun üzerine yüklüyor. Türkçede arabaya “kanglı” denildiği için bu adama Oğuz Han “Kanglı” adını veriyor. Kanglı boyu bu araba icat eden adamın neslindendir (Reşidüddin rivayeti).

Uygur harfleriyle yazılan rivayette bu efsane şöyle anlatılmaktadır :

“Oğuz Kağan’ın askrlerine, yanındakilere ve halkına öyle büyük bir ganimet düştü ki, yüklemek ve götürmek için at, katır ve öküz az geldi. Oğuz Kağa’nın askeri arasında tecrübeli, becerikli bir adam vardı. Onun adı Parmaklığ Çosun Bilig idi. Bu becerikli usta bir araba yaptı. Arabaya cansız ganimetleri yükledi. Arabanın ön tarafına canlı ganimetleri koydu. Onlar çektiler, gittiler. Oğuz Kağan’ın yanındakiler ve halk bunu görüp şaşırıldı. Onlar da araba yaptılar. Bunlar arabayı çekerken (durmadan): ‘Kanga, kanga’

⁸ Ahmet Temir, Moğolların gizli tarihi, s. 3.

diye bağırıyorlardı. Onun için onlara Kanga adını koydular. Oğuz Kağan arabaları gördü güldü ve: „kanga kanga ile cansız canlı yürütsün; sizin adınız Kangaluğ olsun”⁹. dedi.

“Çingizname”deki rivayete göre, ilk defa arabayı icat eden adamın adı Baylın oğlu Kaldar bey idi. Bu rivayet aynen şöyledir :

“Işık ve Boz Kurt’tan peyda olmuş Çingiz kardeşleriyle bozuşup Kürlen denilen dağa çıktı..... Altı boyun beyleri toplanıp Alangova’dan Çingiz’in bulunduğu yeri öğrenip onu aramaya gittiler... “Boz atlı, ak donlu, altun kalpaklı, altun sadaklı, Cebrail gibi köklü Çingiz’i tanıdılar... Dokuz boydan gelen on adam, Çingiz’i buldukları için, atlarını azat ederek salıverdiler. Bunlara Çingiz “beni nasıl götüreceksiniz?” dedi. Beyler ne ile götürececeklerini bilmediler, şaşırdılar. Kaldar bey “ben bir hüner göstereceğim” diyerek araba yaptı. Arabacıların piri kimdir? derlerse Kaldar bey demelidir.”

Bu rivayette Kanglıya rastlanmıyor.

Uygur rivayetinde Oğuz Kağan Altun Kağan ile savaşıyor. Çingiznâme’de Altun han güzel ilâhî kız Ülemelik (ihtimal ki Moğol destanlarındaki Govamaral?) körklünün babasıdır. Uygur rivayetine göre, Altun Kağan Oğuz Kağan’a baş eğmiş, çok armağan sunmuştur. W. Bang ve Rahmeti, bu Altun Kağan için şu notu veriyorlar: ‘Altun Kağan Yuçen (Kin)lerin hükümdarı olsa gerek... Bu sülâle 1234 senesinde Moğollar tarafından kovulmuştur. Müellif Altun Kağan ile Çürçet Kağan’ın aynı olduğunun farkında olmıyarak ‘Yuçen’leri sonradan bir daha ‘Çürçet’ şeklinde gösteriyor (s. 40, not 116)’.

İki ad taşıyan aynı ülkenin veya şahıs ve sülâlenin ayrı ayrı şeyler olarak geçmesi destanlarda, hatta tarih kitaplarında bile, olağan şeylerdir. Bununla beraber, Altun Kağan adı veya unvanı Türkler ve Orta Asya’da yaşamış olan başka uluslar arasında Kin sülâlesinden çok önce dahi, destanî bir ad olarak, yayılmış bir ad olsa gerektir. Kâşgarlı Mahmut, İskender zamanına ait bir olayı tasvir eden hikâyede Altın Kan adlı bir dağdan bahsetmektedir (DLT, III, terc. 416). XVI. yüzyılda Güney Moğolistan’da Tümet ulusu tarafından kurulan kuvvetli bir Hanlığın Hanı An-di (1532—

⁹ W. Bang ve Rahmeti Oğuz Kağan destanı, s. 26.

1585) "Altun Han" unvanını almıştı. Özbek Hanı Şeybanî Muhammed'in bir muammasında Altun Kağan adı geçmektedir (Şeybanî Divanı, Topkapı Sarayı nüshası).

Oğuz Han destanlarıyla Çingiznâme'nin karşılaştırmalarından anlaşılıyor ki XII - XIV. yüzyıllarda Kıpçak Bozkırlarında ve eski Uygurlar bölgesinde yaşayan Türk ulusları arasında çok eski bir destan kalıntıları dağınık halde bulunmuş; sonra Çingiz adı çevresinde toplanıp Çingiznâme'yi meydana getirmiştir. Dikkate değer ki, Oğuz Han gibi Çingiz de müslüman kahramanı oluvermiştir (ak atlı, Cebraîl gibi köklü).

Reşidüddin Tabib'in tesbit ettiği Oğuznâme Oğuzların müslüman olduktan sonra söyledikleri destandan alınmış olduğuna şüphe yoktur. Eski Oğuz destanında bulunduğu şüphe olmıyan Boz Kurt efsanesi Reşidüddin Tabib'te yoktur. Hattâ Moğol rivayeti olarak kaydettiği Ergene Kon efsanesindeki Börte Çine'yi bir şahıs adı saymıştır. Halbuki Börte Çine Moğolca Boz Kurt demektir. Eski Türk ve Moğol rivayet ve geleneklerini iyi bilen Ebülğazi Bahadır Han gerek "Şecere-i Türk"de, gerek "Şecere-i Terâkime"de Boz Kurt efsanesinden bahsetmiyor; ona göre de Börte Çine bir kişi adıdır. Dikkate değer ki, İslâm tesirine hiç rastlanmıyan Oğuz Kağan destanında dahi Boz Kurt ata değildir, ancak Oğuz Kağan'a yol gösteren kılavuz, arkadaşdır.

Kurban Ali Halidî'nin tesbit ettiği bir Başkurt rivayetine göre Kurt Başkurtların atalarına kılavuzluk etmiştir. Bu rivayet şöyledir: "...Hacı Molla Zahireddin nam seyyahın nakline binaen Başkurt isminde vechi tesmiye: zamanı mazide ecdadımızdan üç adam kış seferinde yol şaşırıp kalmışlar iken, ittifaka kurdun izine düşüp il bulmuşlar. 'Bizler kurdun iziyle geldik, bize kurt başcı (rehber) oldu' dediklerinden bu üç zatın furuuna başçısı (rehberi) kurt olan adamların nesli demek siyakında Başkurt deyüp bu nam evlâdlarına lakap olup kalmış. Ehali Başkurdun ecdadı işbu üç zatmış. El-uhdet-ü ala-r-ravî" ¹⁰. Ebu Sa'îd Abdülhay Gerdizî'nin "Zeyn-ül-ahbar"ında tesbit edilen Türk efsanelerinde Kurda dair ancak bir işaret vardır: "Türklerin atası olan Yafes hastalanmıştı. Onu karınca yumurtası ile tedavi edip kurt sütiyle beslediler. Türklerin az kılı (köse) ol-

¹⁰ W. Barthold, Otçet, s. 80 (metin), 103-104 (terc.).

malarına karınca yumurtası, tabiatlarının yaman olmasına kurt sütü sebep olmuştur".¹¹

Eski Türk destanının en önemli motiflerinden biri olan kurt efsanesini müslüman tarihçilerle Budist-Uygur kültürüne mensup olan okur-yazar adamlar daha makul bir şekle sokmaya çalışmış olsalar gerektir.

Moğol istilâsından sonra tesbit edilen Ergene Kon efsanesi eski Türk destanında, muhakkak ki, bir epizodundan ibaretti. Bu efsanede kurtarıcı demirci ile Boz Kurt unsurları Türk tarihindeki büyük bir olayı tasvir eden destana, süs olarak, eski bir destandan alınmıştır. Bu büyük olay Türkler'in Juan-Juanların egemenliğinden kurtulup büyük Gök Türk hakanlığını kurmaları olmuştur. Destan şairi bu olayı tasvir ederken, Aşine sülâlesine ait ne kadar efsane ve tarihî rivayetler varsa hepsinden faydalanmıştır. Aşine sülâlesi hakkında Çin kaynağı şu efsaneyi naklediyor: "Türkler'in ilk atası Batı denizinin batısında bulunuyordu. Bunun ulusu Hunların bir bölümü olup Aşine adını taşıyordu. Bu Aşine boyu komşu uluslardan biri tarafından yok edildi; bunlardan ancak bir oğlan kaldı. On yaşar bu oğlana acıdılar. Ayak kolunu kesip bir kamışlıkta bıraktılar. Bu çocuğu dişi kurt besledi. Düşman han çocuğun yaşadığını işidip öldürmek için adamlarını gönderdi. Kurt çocuğu alıp Altay dağlarının ortasına geldi. Her tarafı dağlarla kapalı bir mağarada on çocuk doğurdu. Bu çocuklar evlendiler, her birinden bir boy türedi. Bunlardan biri Aşine boyu idi. Aşine'nin boyu büyüdü. Bir müddet geçtikten sonra Aşine boyu Asen-çe denilen birinin idaresinde bu mağaradan (dağlıktan) çıktı" (Hyacinth, I, 256-257). Çin yazarı bu rivayeti, şüphesiz, Türkler'in destanî riayetlerinden almıştır. Bununla beraber, şu gerçek tarihî olayı da yazıyor: "536 yılında İli Han Tumin, Türk devletini kurduktan sonra, Cucen Hanının kızını istedi. Cucen hanı Türk elçisine hakaret etti. "Türkler benim demircilerimdir. Kızımı istemiye nasıl cesaret ediyorsunuz" dedi. Türkler bir müddet önce Cucen'lere tabi olup Altay'da onlar için demircilik yapıyorlardı" (Hyacinth, I, 266). Bir boyun başka bir düşman boy tarafından yok edilip ancak bir çocuk bırakılması, çocuğun kurt tarafından beslenmesi Türk destanının en eski motif-

¹¹ Anton Schiefner. Heldensagen der Minussinschen Tataren, St. Petersburg, 1859, s. 207.

lerinden biridir. Milâttan 119 yıl önce Batı ülkelerini gezerek Çin imparatoruna rapor veren devlet adamı Çjan-Ken şöyle diyor: "Hun ülkesinde bulunduğumda işitdim ki, Usun hanı Gunmo unvanını taşıyor. Bu Gunmo'nun babası Hunların batısındaki bir ülkeye sahipti. Gunmo'nun babası bir savaşta Hunlar tarafından öldürüldü. Yeni doğmuş olan Gunmo'yu kırlara attılar. Kuşlar çocuğu sineklerden koruyor, dişi kurt sütiyle besliyordu. Hun hakanı buna şaşıtı, bu çocuğu Tanrı saydı, onu kendi terbiyesine aldı, büyüttü. Babasının ülkesini ona geri verdi" (aynı eser, III, 12-13).

3 § Çin yıllıklarındaki, İslâm tarihçilerinin eserlerindeki Türklere ait rivayetlerin çoğu Moğol istilâsından sonra yaşıyan tarihî kahramanların destanlarına kadar sokulmuştur. Meselâ XIV - XV. yüzyıllarda Altun Ordu ve Çağatay uluslarında gelip geçen Edige, Toktamış, Çora Batır gibi tarihî kahramanların destanlarında bile eski destanların kalıntıları vardır.

Destanlar eski görenekleri, gelenekleri, geçmiş ataların dünya görüşlerini, tıpkı ayna gibi, aksettirirler. Müslüman Türklerin gazi-kahramanlarının kâfirlerle savaşlarını, yaşayışlarını tasvir eden destanlarda bile evlenme, doğum, ad verme, ölüleri gömmeye, yas törenleri, askerlik, savaş, barış, av türe ve yasalarını anlatan kısımları İslâmdan çok önceki devirlerin izlerini taşıyorlar. Eski Türk-Oğuz destanının kalıntılarından başka birşey olmıyan Dede Korkut hikâyelerinde tasvir edilen Oğuz gazilerinin inanışları, dünya görüşleri İslâmdan önceki kahramanlarınkinden farksızdır. Oğuz gazileri eski Türk kâhinlerinin kopuzunu kutlu sayıyor, "mere, kâfir, Dedem Korkut kopuzu hörmetine çalmadım. Eğer elinde kopuz bulunmaydı, ağam başı için, seni bir pare kılırdım" diyor. Bu gazilerin yaş törenleri VIII. yüzyılda Orhon boylarında yaşamış olan Gök Türkler'in yas törenlerinden farksızdır. Kahramanların ölümünden sonra bindiği atın kuyruğu kesilerek kurban edilir; yaşlı kadınlar yüzlerini parçalıyarak ağlarlar, erkekler sarıklarını yere vururlar... Deli Domrul adlı bir kahraman ölüm meleki ile savaşıyor, kavga ediyor. Oğuz gazilerinin en büyük kahramanı Salur Kazan beg "kurdun yüzü mübarek" diyor; "sası dinli kâfirlerle" savaşıyor bu gazi çok eski devirden kalma yasaya uyarak Oğuz boylarına evini barkını yağma ettiriyor...

Ad verme töreni de en eski destan devrinin hatırasıdır. Elimiz-

deki Türk destanlarından anlaşıldığına göre, destan devri yaşamış Türkler'de ana-babanın çocuklarına verdikleri ad gerçek ad sayılmamıştır. Bir genç savaşta veya avda yiğitlik gösterdikten sonra babası bütün boyu toplar, büyük düğün yapardı. Gencin gösterdiği yiğitlik takdir edilirse, boyun kâhini ona bir ad verir, genç de boyun gerçek üyesi olurdu. Dede Korkut hikâyesinin kahramanları da boy kurumunun bu yasasına riayet etmişlerdir. Destancı şöyle diyor: "o zamanda bir oğlan baş kesmezse, kan dökmezse ad komazlardı".

Müslüman Türklerden Kırgızların Manas destanı eski devirlerin hayatını aksettirmesi bakımından başka destanlar arasında ayrı bir yer tutmaktadır. Bu destanın şimdiye kadar tesbit edilen kısımları bile en az bin yıl önceki büyük Türk devletlerini kuran ulusların hayatını, görenek, geleneklerini gözümüzün önünde canlandırmaktadır. Manas destanının bir faslı olan "Han Kögütey yogu"nun 1860 yıllarında Velihanoğlu Çokan tarafından tesbit edilen şekli bize Orhon Yazıtlarını hatırlatıyor. Bu rivayette Han Kögütey ulusuna şöyle diyor :

"Benim gözlerim yumulduğu zaman vücudumu kırmızı yıkayınız. Etlerimi kemiklerimden keskin kılıçla sıyrınız. Bana zırhımı giydiriniz... Başımı doğuya doğru koyunuz, Mezarıma gelecek olan kadınlara kumaşlar dağıtınız. Kara Sart türbemi yapsın, kullanacağı tuğlaları seksen keçi yağıyla terbiyeclesin. Aşımı veriniz..."

Beylerim, ulusum, sözlerime kulak veriniz: sizlere sıçan kapı ile kuş avlattım, serseri dolaşıyordunuz sizi topladım, topluluk kurdum, dağılmış boyları topladım il yaptım. Benim ölümünden sonra ulusum tekrar dağılmasın. Ulusuma bakınız, topladığım il dağılmasın. Yaya gezenlerine at, çıplak gezenlerine giyim veriniz..."

Manas destanının bu parçası İslâmdan çok önceki defin ve yas (yog) törenini tasvir etmektedir. XIX. yüzyıl müslüman Kırgızlar için böyle yas ve defin töreni ancak destan devrinin hatırasıdır.

Altaylıların destanlarında eski devrin hatıralarına daha çok rastlamak mümkündür. Sagay'ların "Ay Mergen ve Altın Kuş" destanında Ak Han'ın atı ve karısıyla beraber gömüldüğü anlatılmaktadır (Proben, II, 423-424). "Katay Han ve Buzalay Mergen" destanında Katay Han'ın oğluna vasiyeti, ölümünden sonra atı, karısı ile beraber gömüldüğü tasvir edilmektedir.¹²

¹² Kögütey, "Academia" yayınlarından, Moskova 1935.

Altay destanlarının tasvir ettiği tarih merhalesi VII. yüzyılda yaşamış olan Gök Türkler devrinde bile çok eski bir geçmişin hatırası sayılmış olacaktır.

Destan kahramanlarının Tanrı, peri kızlarıyla evlenmeleri motifi de XV. yüzyılda teşekkül eden destanlara kadar sokulmuş bulunmaktadır. Çin yıllıkları Türkler'in büyük atasının yaz ve kış tanrılarının kızlarıyla evlendiğini hikâye ederler. Oğuz Kağan destanına göre, Oğuz Kağan ışık içinden çıkan bir kızla evlenmiştir. Uygurlar'ın hakanı Bugu Han geceleri gökten inen bir kızla evlenmiştir. XV. yüzyılda teşekkül ettiği anlaşılan "Edige ve Toktamış" destanına göre, Edige'nin büyük atası kogu kuşu suretine girebilen bir peri kızla evlenmiş, sonra bu kız onu bırakıp uçup gitmiştir. Dede Korkut kitabındaki "Tepegöz" Oğuz çobanının kanatlı peri kızıyla münasebetinden doğmuştur. Altaylılar'ın "Kögütey" destanının kahramanı Kuzgun Kara Batır kadınlarından biri ay kızı Altun Tana, biri de güneş kızı Gümüş Tana'dır¹³.

Destan motiflerinin bir çoğu uluslar arasında ortak veya gezici motifler olduğu malûmdur. Meselâ, Ergene Kon efsanesindeki kurtarıcı demirci motifi bunlardan biridir. Bizim için önemli olan cihet bu motiflerin çok eski çağlarda Türk destanlarında bulunmasıdır. Dünya uluslarının destanlarında müşterek motif sayılan "kurtarıcı demirci" motifinin Türk destanında da bulunması tarihî bir olayın yankısıdır. Juan-Juan'lar tarafından esir alınarak Altay'a maden ocaklarında çalıştırılan bir Türk boyu V. yüzyılda ayaklanarak kurtulmuş olduğu Çin yıllıklarında yazılmıştır. Bu olayın destanına Boz Kurt efsanesinin de karıştırılmış olması ayaklananların kurt başlı bayraklarının hatırası olabilir.¹⁴

4 § Destanlara göre alplar çok eski çağlarda, dünya yaratıldığı zamanda yaşamışlardır. Kırgızların Manas destanına göre, bütün dünya ulusları "yer yer olduğu, su su olduğu zaman", müslüman ve kâfir olarak, iki bölüğe ayrılmışlar, Manas ve çağdaşları da o zaman

¹³ Gök Türkler ve Uygurlar kurt başlı sancak kullanmışlardır. Uygur hakanı bir zaferden sonra Çin komutanını 756 yılında kurt başlı sancağına saygı göstermiye zorladı (Hyacinth I, 388). XVII-XVIII. yüzyıllarda Ruslarla savaşan Başkurtlar da kurt başlı sancak kullanıyorlardı (V İ. Vitevski, Nepluyev i Orenburgsiy Kray, s. 124-128).

¹⁴ W. Radloff, Proben, IX, 182.

ömür sürmüşlerdir. Altaylı Kaç'ların Soyun Alp destanı şöyle başlıyor :

*Yerin ilk yaratıldığı,
Akan kırmızı bakırın durulup
sertleştiği çağda,
akar suların ilk defa akıya başladığı
ak kavakların ilk defa bittiği çağda
Ak denizin kıyısındaki
dağın yamacına
Alp Soyun çadırını kurmuştu...*¹⁵

Altaylı Şor'ların "Kan Mergen" destanı bu alpin ulusunun yaşadığı zamanı şöyle anlatıyor :

*Pek eski çağda idi bu...
Şimdiki nesilden önce,
eski nesilden sonra olmuştu bu...
Kaşıkla yer bölündüğü,
kepçe ile su üleşildiği,
yer yer olup yaratıldığı,
yer yarıp ağaçlar bittiği,
ağaçlar yarıp
tomurcuklandığı,
kayın ağacı yapraklar açtığı çağda
bu ulus yaşamıştı...*¹⁶

Destanlardan birinde "yağız yer yaratıldığı zaman Kır atlı Kır Cutay türemişti" deniliyor.¹⁷

Destanlarda kalıplaşmış olarak sürüp gelen bu sözler, Orhon Yazıtlarındaki "üste mavi gök, altta yağız yer yaratıldıkta, ikisi arasında kişi oğulları yaratılmış, kişi oğulları üzerine babam ve dedem Bumın kağan ve İstemi kağan (hükümdar olarak) oturmuşlar" parçasını hatırlatmaktadır. Altay ve Kırgız destanlarında Orhon Yazıtlarında geçen tasvir tarzı ve ifadelerini andıran birçok parçalara ratslamak mümkündür ("alpların kanı suca aktı, kemikleri

¹⁵ N. P. Dırenkova, Şorskiy Folklor, Moskova, 1940, s. 80-83.

¹⁶ Proben, II, 444.

¹⁷ Ahmet Temir, Moğolların gizli tarihi, s. 19 (§ 59).

dağca yattı...”, “yoksulları zengin yaptı, yaya gelenlere at verdi, çıplak gelenleri giyindirdi...” gibi).

Alpların doğumları da bayağı kişilerin doğumuna benzemez. Alpların çoğu Tanrıya kurban sunarak dinî törenler yaptıktan sonra türemişler, doğarken avuçlarında kan veya başka bir işaret tutarak dünyaya gelmişlerdir. Kırgız destanının kahramanlarından Manas, Kançora, Külçora böyle doğmuşlardır. “Moğolların gizli tarihi”ne göre Çingiz Han “avucunda aşık kemiği kadar kan tutarak doğmuştu”.¹⁸

Alplar daha çocukken avlara, savaşımlara gidiyorlar. Hele Altay destanlarının Alpları yedi-sekiz yaşlarında hayata atılıyorlar. Tarihî unsurları daha çok olan Bozkır destanlarında yiğitlik çağı ondört yaşta başlar.¹⁹ Kırgız destanı Manas’ın kahramanlığını şöyle tasvir ediyor :

*Yakıp oğlu genç Manas,
Yalnız doğmuş er Manas,
On yaşında ok atmış,
Öndördüne basınca
Ordu devriş han olmuş.*

Altaylı Kaçların bir destanının kahramanı Kan Mergen çocukken ava çıkmak ve kız aramak (kaçırmak) istiyor. Ablası ona: “boyun posun gelişsin, ağzındaki süt temizlensin, sonra gidersin” diyor. Kan Mergen şu cevabı veriyor :

*Alpların boyu posu
Alplarla çekişirken gelişir
Ağzındaki süt
At üstünde, seferlerde temizlenir*¹⁹

Alpların kuvvetleri çok mübalâğa ile tasvir edilir. Alplar ata binip savaşa hazırlandıkları zaman, yalnız kışoğulları değil, tabiat bile korku geçiriyor.

*Kudretinden gün korktu
Gün buluta sığındı*

¹⁸ Orhon Yazıtlarına göre, Bilge Kağan öndört yaşında Tarduş beyi (Tarduş şadı) olmuştu.

¹⁹ Proben, II, 534.

*Ateşinden ay korktu
Ay buluta sığındı...*

Gerek Manas destanında, gerek Altaylıların türlü destanlarında bu gibi mübalâğalı tavsifler klişe halinde tekrarlanır.

Alplar tanımadıkları kişi ile karşılaştığı zaman “geyiğin tüyü olur, kişinin adı, soyu olur. Adın ne?” diye sorurlar. Yabancı da kim olduğunu (meselâ, “kır atlı Kır Cotay Alp”, “sarı atlı Salay Alp”, “konur atlı Alp Koriy beg” olduğunu) söyler. Sagay’ların “Ay Möke” destanının kahramanı Alp Ay Möke, babası Altun Ergin’in verdiği dağda avlanırken, burada başka bir yabancının avlandığını görüyor ve “geyiğin tüyü olur, kişinin adı olur. Adın ne?” diyor. Yabancı “bana kan kızıl atlı Kan Kaygalak Alp derler. Yukarıdaki Tanrı bana vız gelir. Ulu Alpları fiske vurup öldürmüşüm, küçük Alpları kamçı sallayıp öldürmüşüm” diyor.²⁰

Alplar kendilerini düelloya çağıran düşmanlarını, uzak yoldan gelmişse, misafir eder, silâh seçmekte serbest bırakır. Alpların hile ve ihanet yoluna saptıkları ancak masallaşmış destanlarda söylenir. Düelloya hazırlanırken Alpların dostça konuştukları da olur. Çinli kahraman Akıran Taş ile Altaylı Alp Çes Möke karşılaşıyorlar. Selâmlaştıktan sonra Akıran Taş “ben ölürsem Çin yurdu alpsız kalır. Çin’de benden başka alp yok” diyor. Çes Möke ona “ben de ölsem sen de ölsem mavi gök yere düşmez, akar sular da çoğalmaz. Bu dünya yaratıldığı gibi kalır; senin, benim ölümümle dünya değişmez” diye cevap veriyor.²¹ Kırgızların destanı Manas ile Yolay’ın düellosunda aralarında geçen konuşmayı ve yaralanan Manas’ı Yolay’ın tedavi etmiye çalıştığını anlatıyor.²²

Genel olarak destanların tasvir ettikleri alplar devrinde mertlik geleneklerine riayet edildiği anlaşılmaktadır. Dede Korkut hikâyelerine göre, Oğuz alpları “uyuyan düşmanı öldürmezlerdi”. XVI. yüzyıl Türkmænleri alplar devrinin son kahramanı Köroğlu’nun ağziyle söyledikleri “delikli demir çıktı, mertlik bozuldu” vecize-siyle alplar devrinin kapanmış olduğunu belirtmek istemiş olsalar gerek.

²⁰ Proben, II, 6.

²¹ Proben, II, 17.

²² Proben, V, 68-69.